

Grafmonumenten in de Grote Kerk in Breda, een kritische restauratiegeschiedenis

Frits Scholten

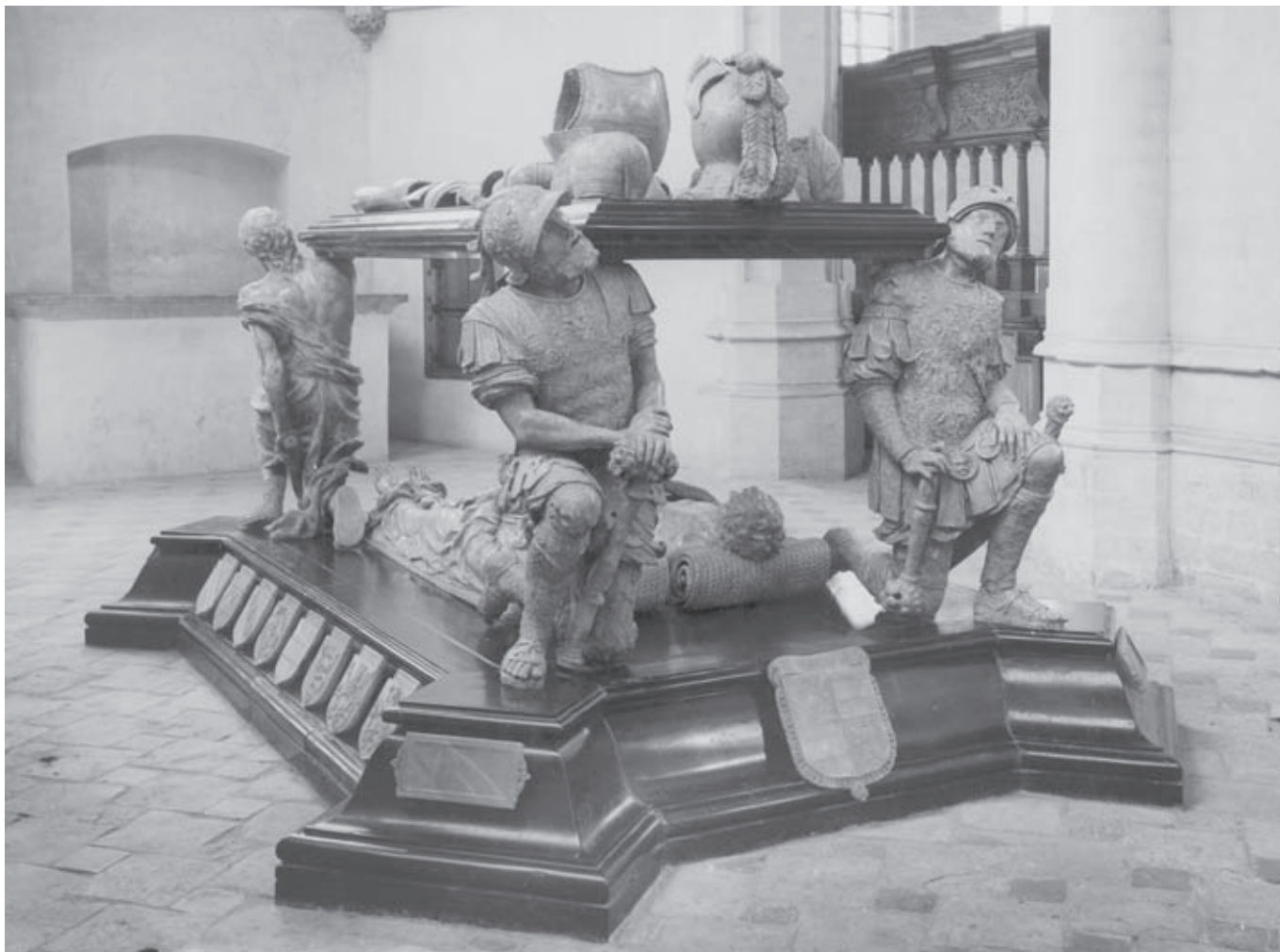
In *Het Parool* van 12 december 2009 werd de architect Joop van Stigt als de zelfbenoemde steenexpert van Amsterdam gepresenteerd.¹ Blijkens het artikel, geschreven naar aanleiding van de recente discussies over de restauratie van de gevels van het Paleis op de Dam, had de architect die bijzondere kennis over steen verworven tijdens de restauratie van de Grote Kerk in Breda. Van Stigt was gedurende de periode van 1991 tot 2007 inderdaad verantwoordelijk voor dit omvangrijke restauratieproject. Gemakshalve werd in het bewuste artikel echter voorbijgegaan aan de schaduwzijde van deze restauratie: het feit dat in ongeveer vier maanden tijd Nederlands belangrijkste laat-gotische grafmonument, het praalgraf voor Engelbrecht I van Nassau, onder Van Stigts verantwoordelijkheid onoordeelkundig werd ‘gerestaureerd’ en ernstig in zijn authenticiteit werd aangetast. Middel was hier erger dan de kwaal. Een van de lessen die uit deze Bredase casus kan worden getrokken is wel dat restauratie van architecturale en sculpturale monumenten, ondanks materiële overeenkomsten, een geheel verschillende aanpak vragen. Toen in 2002-2003 in dezelfde Grote Kerk het grafmonument voor Frederik van Renesse werd gerestaureerd, was dat besef inmiddels wel aanwezig. In het onderstaande wordt de restauratiegeschiedenis van de Bredase grafmonumenten besproken in het licht van deze recente en vroegere restauraties.

De rijke funeraire inventaris van de Grote Kerk is door de eeuwen heen op geheel uiteenlopende wijze onderhouden en gerestaureerd. Een aantal monumenten heeft geregeld onderhoud genoten, terwijl andere slechts door de harde handen van beeldenstormers en patriotten zijn gegaan. Biedt de eerste groep vooral uit oogpunt van restauratiegeschiedenis enkele interessante, maar ook pijnlijke voorbeelden, de monumenten uit de tweede categorie zijn vooral om hun ‘historische maagdelijkheid’ van groot belang. Dat niet alle monumenten in de loop van de geschiedenis een gelijke behandeling hebben gekregen, heeft voornamelijk met het verschil in waardering te maken. Twee hadden een ‘status aparte’: het grote grafmonument voor Engelbrecht I en Jan IV van Nassau en het praalgraf voor Engelbrecht II. Deze twee monumenten vertegenwoordigen niet alleen het beste dat er in artistiek opzicht in de kerk is nagelaten, ze zijn ook direct verbonden met het huis van Oranje-Nassau.

Over de lotgevallen van de epitafen en grafmonumenten in de eerste eeuwen van hun bestaan helaas weinig bekend; van de beschadigingen die door de Beeldenstorm van 1566 werden veroorzaakt zijn vele nooit gerepareerd, terwijl het erop lijkt dat de grote Nassause monumenten aan dit iconoclastisch geweld zijn ontsnapt. In ieder geval zijn ze relatief ongeschonden ‘uit de strijd’ gekomen en hoogstens onderworpen aan voornamelijk kleine onderhoudsbeurten. Van zo’n onderhoudsbeurt was al sprake in 1504, hoewel onduidelijk is welk graf bedoeld was: mogelijk de tombe voor Jan II van Polanen en zijn twee vrouwen. De echt grote restauratiecampagnes begonnen pas in de negentiende eeuw, niet toevallig kort na de vorming van het koninkrijk. Onder koning Willem I ontstond er behoefte aan zorg om het funeraire erfgoed van de Oranje-Nassaus. De nieuwe soeverein beseftte blijkbaar dat er een belang was om zijn positie ook historisch te legitimeren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het initiatief tot de restauratie van het grote praalgraf in Delft voor Willem de Zwijger, omstreeks 1822, maar evenzeer uit de activiteiten in Breda in dezelfde tijd.²

Het praalgraf voor Engelbrecht II

Op 26 november 1826 gaf koning Willem I toestemming tot het herstel en onderhoud van de graftombe van Engelbrecht II (afb. 1). Pikant en nieuw is dat deze restauratie niet langer werd betaald door de familie, maar ten laste kwam van het Departement van Binnenlandse Zaken. In de voorafgaande maanden had een speciale commissie zich gebogen over de herstelproblematiek van het monument en aanbevolen de Antwerpse beeldhouwer Jean-Louis van Geel (1787-1852) met dit werk te belasten.³ Uit een bericht van 23 november 1826 blijkt dat men het graf uitdrukkelijk zag als ‘nationaal gedenkteken’, dat bovendien nog steeds op naam stond van Michelangelo.⁴ Overigens werd door dezelfde commissie ook bepleit dat het Brederode-monument in Vianen zou worden hersteld. Op 16 januari 1827 werd een lijst met defecten opgesteld om inzicht te krijgen in de nodige herstelwerkzaamheden. Het blijkt voornamelijk om kleine, maar storende defecten aan het beeldhouwwerk te gaan, zoals afgebroken vingers en andere ontbrekende details of barsten in het albast. In de navolgende maanden werd besloten Van Geel uit te

Afb. 1. Grote Kerk Breda, praalgraf voor Engelbracht II en Cimburga van Baden (foto G.Th. Delemarre RDMZ 1958)

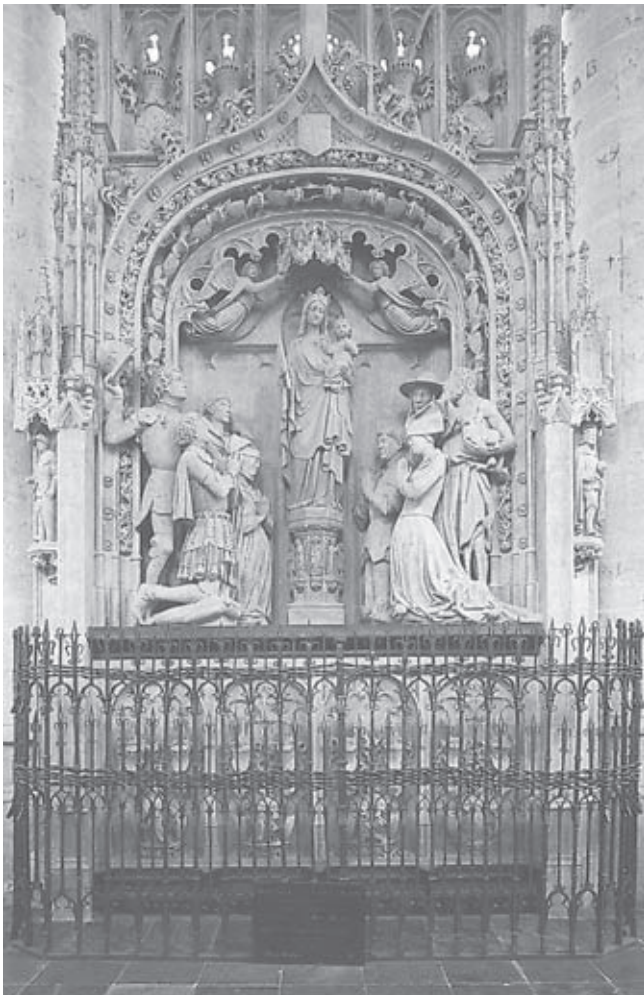
nodigen voor deze opdracht. Hij nam het werk in 1828 aan voor 2000 gulden, maar voltooide het niet in de gestelde termijn van acht maanden. De Belgische Opstand heeft daar ongetwijfeld een rol bij gespeeld, maar ook de zwakke geestelijke gesteldheid van de beeldhouwer. In 1829 was er nog contact over de plaatsing van de (nieuwe) wapenschildjes tussen de beeldhouwer en de plaatselijke ingenieur van Waterstaat A. de Geus. Van de overige herstelwerkzaamheden was nog niets te zien, wat reden was voor De Geus om hierover te rapporteren. Toch bleef de zaak liggen tot 1847, toen de beeldhouwer de minister verzocht om uitbetaling van zijn honorarium. Na hernieuwde inspectie door Waterstaat bleek nog steeds veel van het aangenomen werk niet te zijn uitgevoerd. Uiteindelijk werd 75 gulden in mindering gebracht op Van Geels honorarium vanwege deze wanprestatie. De vraag is of er, naast de wapenschildjes, überhaupt herstelwerk aan de sculptuur heeft plaatsgevonden door Van Geel, die vanaf 1836 leed aan vervolgingswaan en in 1852 stierf. Het zou tot 1951 duren eer het grafmonument voor Engel-

brecht II weer een restauratie onderging. Ditmaal een behandeling van zeer ingrijpende aard, bedoeld om de constructie van het ensemble te verbeteren. Nadat het monument uit de ommanteling was gekomen, die het ongeschonden door de oorlogsjaren had weten te loodsen, bleek dat de zettingen zodanig waren verergerd, dat er gevaar voor ineenstorting ontstond. Er werd in januari 1951 alarm geslagen; roestende doken in de schouders van de dragers, barsten in de ledematen en doorzakken van de zwartmarmeren dekplaat, die ook op twee (roestige) staven rustte. Röntgenonderzoek gaf inzicht in de constructie van het graf, want het bleek dat de dragende ijzeren doken van schouder tot voet door de knielende dragers liepen. Besloten werd tot een volledige demontage, die een aanvang nam op 2 mei 1951 met het lichten van de dekplaat. Deze was zo gescheurd dat voor vervanging werd gekozen. Het oorspronkelijke materiaal, Noir de Mazy, bleek nog gewonnen te kunnen worden. De nieuwe dekplaat werd geheel met de hand gehakt, naar het model van de oude plaat. Een harnas van bronzen staven werd in sleuven in de

onderzijde van de plaat gegoten. De albasten dragers ondergingen bescheiden reparaties, waarvan de meest ingrijpende waren het vervangen van de linkervoet van Atilius Regulus en van een stuk van zijn neerhangende draperie. Begin 1952 werd het graf weer gemonteerd, waarna nog allerlei kleine reparaties aan het beeldhouwwerk volgden. Van deze, naar toenmalige maatstaven voorbeeldige restauratie, werd zes jaar later in dit verslag gedaan door J.A.L. Bom.⁵

Het grafmonument voor Engelbrecht I en Jan IV

In de periode 1860-1864 was de architect Pierre Cuypers actief als restaurator in Breda. Hij ontfermde zich in deze jaren over het flamboyant-gotische monument voor Engelbrecht I (afb. 2).⁶ De aanleiding voor deze restauratie lag dertien jaar eerder toen de Parijse graaf Félix de Bréda, die zichzelf als een rechtstreekse nazaat van de Polanens beschouwde en daarvoor bij de Hoge Raad van Adel erkenning had gekregen, aanbood de Polanenmonumenten te restaureren. Door zijn initiatief was de kwestie onder de aandacht van koning

Afb. 2. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon (foto RDMZ 2002)

Willem II gebracht, die in 1848 ‘zijn’ beeldhouwer Louis Royer opdroeg het monument voor Engelbrecht I en Jan IV van Nassau te inspecteren.⁷ De Graaf van Breda verdween door deze actie in zekere zin van het toneel en de Polanen-graven raakten uit de belangstelling. Royer trof het hoge gotische monument in “deels zeer verminkten, deels al te trouw met de witkwaast onderhouden staat” aan.⁸ Op aanraden van een chemicus moest de witkalk met zoutzuur worden verwijderd. Van een restauratie kwam het echter niet, omdat de koning in 1849 overleed. Tien jaar later verscheen de zaak wederom op de staatkundige agenda naar aanleiding van een rapport van een Waterstaatsingenieur, L. Mazel, aan de minister. Het werk werd begroot op 400 gulden en koning Willem III werd gevraagd om financiële steun. Dit werd toegezegd en daardoor werd onder toezicht van Mazel het monument tussen mei 1859 en februari 1860 voor 240 gulden gestript. Men ging de witkalk te lijf met 57 borstels en kwasten en een mengsel van groene zeep, sodazeep en zoutzuur.⁹

Nu kon de feitelijke restauratie beginnen en verscheen hofbeeldhouwer Royer weer op het Bredase toneel. Hij accepteerde de opdracht, maar verzocht om assistentie van de architect Cuypers. Op basis van hun gezamenlijke rapport en begroting van 7000 gulden ging koning Willem III akkoord met de restauratie op zijn kosten. Het koninklijk besluit hierover dateert van 25 september 1860. De jonge Cuypers gaf leiding aan de operatie en pakte de zaak modern en voortvarend aan; hij liet de Brusselse fotograaf Edmond Fierlants, die in korte tijd een grote naam had opgebouwd als monumentenfotograaf, het praalgraf in oude staat documenteren (afb. 3).¹⁰ De restauratie van Cuypers en Royer was vooral bedoeld om het monument in oude luister te herstellen; in de praktijk kwam dat neer op het aanvullen van ontbrekende onderdelen - wapenschildjes, afgebroken ledematen etcetera, maar evenzeer op het vullen van de lege nissen. Royer en Cuypers’ werkplaats in Roermond werden belast met het hakken van respectievelijk een groot Mariabeeld voor de centrale sokkel met twee zwevende engelen en baldakijn, en voorts

Afb. 3. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, middendeel 1860 (foto NAI, archief P.J.H. Cuypers)

een groot aantal kleinere beelden voor consoles en nisjes elders op het graf. Het merendeel van het beeldhouwwerk werd vanaf de nazomer van 1861 geplaatst. Waarom de arm en het hoofd van Joris, die als fragmenten nog in de kerk zijn bewaard niet werden herplaatst, is onduidelijk. Misschien was Cuypers niet op de hoogte van het bestaan ervan? Zijn reconstructie is hier te betreuren, omdat de Bourgondische hoed van de heilige in een helm werd veranderd. De restauratie was begin 1864 gereed; toen berichtten Royer en Cuypers de koning dat zij hun taak hadden volbracht en nodigden hem uit het werk te komen bezichtigen.

Het herstel van dit gotische grafmonument droeg van meet af aan een duidelijk nationalistisch en katholiek karakter, een aspect dat vooral ook dankzij Joseph Alberdingk Thijm werd ingebracht. Als neef van Royer en zwager van Cuypers was deze Amsterdamse letterkundige, historicus en voorman van het katholieke reveil nauw betrokken bij de restauratie.¹¹ Op zijn gezag werd bijvoorbeeld gekozen om Maria middelpunt van de reconstructie te maken (en niet de gekruisigde Christus). Hij opteerde ook voor het beeld van Gertrudis voor de lege console aan de achterzijde van het monument en voor de vulling van de nissen op de hoekpijlers met Willem van Aquitanië, de eerste prins van Oranje, en Roomskoning Adolf van Nassau, de Duitse keizer. Dit bescheiden programma gaf de afstamming van het koningshuis extra glans, iets wat niet ongepast was gezien het feit dat Willem II borg stond voor de betaling van deze restauratie.

Bijna 130 jaar na deze ingrijpende operatie bleek het nodig om het hoge gotische monument opnieuw te herstellen. Jarenlange vochtinwerking en algehele verwaarlozing hadden geleid tot een sterk verval van het beeldhouwwerk. Met name de aanwezigheid van roestende doken in de bovenzone van het monument baarde al in 1983 grote zorgen.¹² Deze veroorzaakten verschuivingen in de traceringen van de bovenzone en er werden scheuren zichtbaar. Helaas zou blijken dat hier de behandeling erger was dan de kwaal: op 1 september 1995 begon een zwarte bladzijde in de restauratiegeschiedenis van de Bredase grafmonumenten. Aanvankelijk werd besloten om alleen het bovenste gedeelte van het monument te demonteer, maar tijdens deze werkzaamheden kozen de betrokkenen voor een volledige demontage. Een onzalige gedachte in het licht van de beperkte tijd die voor deze restauratie was uitgetrokken, namelijk ongeveer vier maanden. Met welke motieven dit gebeurde, is onduidelijk. De gang van zaken demonstreert in ieder geval dat van een degelijk en breed vooronderzoek of van een grondig plan van aanpak helaas geen sprake was. De kwalificatie is hier zeker op zijn plaats.

Zo werd het monument niet onderzocht op de aanwezigheid van zouten, terwijl kort na voltooiing van de werkzaamheden wel zoutuitbloei werd geconstateerd. De roestende doken en het historisch gegeven dat bij de reiniging van het graf in 1859 zoutzuur is gebruikt, waren op zijn minst redenen voor zo'n onderzoek. Overigens wees de analyse van zoutmonsters naderhand uit dat het probleem complexer was: de aangetroffen zouten – onder andere natriumsulfaat en calciumsulfaat – kunnen niet van het zoutzuur afkomstig zijn.¹³ Bij de

Afb. 4. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon tijdens restauratie (foto RDMZ/RCE 1995)

demontage werd bepaald niet zachtzinnig te werk gegaan met als gevolg dat er veel materiaalverlies optrad; een foto van een voegvlak van een blok uit het graf met grove zaagsporen spreekt in dit verband boekdelen (afb. 4). Om een doek te verwijderen uit een van de beelden werden de onderbenen

Afb. 5. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, verwijderen van doken (foto RDMZ/RCE 1995)

Afb. 6. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, boogstuk tijdens restauratie (foto RDMZ/RCE 1995)

gebroken, in plaats van de dook vanaf de onderzijde uit te boren (afb. 5). Een grote ijzeren trekstang, die van links naar rechts door het monument liep, werd door een bronzen exemplaar vervangen; hiervoor werd over de hele breedte van het monument een nieuwe, bredere sleuf door de steen gefreesd. Ook veel van het gedetailleerde beeldhouwwerk, de fijngehakte wijnranken bijvoorbeeld, heeft van de demontage sterk te lijden gehad. Op talrijke plaatsen zijn gebroken stukken gelijmd of is ontbrekend materiaal aangeheeld (afb. 6, 7).

Afb. 7. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, opbouw tijdens restauratie (foto RDMZ/RCE 1995)

De behandeling van de grote beelden laat eveneens zien welke schade bij deze 'restauratie' is ontstaan. Om vuil te verwijderen werd gebruik gemaakt van een zogenaamde complexon-pasta. Nog afgezien van de risico's van het gebruik van deze pasta, had de fundamentele vraag gesteld moeten worden, waarom het vuil zo grondig verwijderd moest worden. Dat de vervuiling het voortbestaan van het monument in gevaar bracht is nooit aangetoond; hoogstens had ze een optisch effect, doordat het wellicht de leesbaarheid van de beelden enigszins bemoeilijkte. Tegelijkertijd droeg dit natuurlijk patina echter ook bij aan de authentieke uitstraling van het graf.

De schoonmaakbeurt heeft geleid tot een grimmige metamorfose van de beelden op het monument. De oude grijzige kleur van het natuurlijk patina maakte plaats voor een zanderig, gelig oppervlak. Alle sporen van oudere afwerkingslagen, voor zover nog aanwezig na de restauratie van 1860, zijn nu definitief verdwenen. Een gedegen vooronderzoek ontbrak wederom. Hoe grondig de complexon-pasta en de hogedrukspruit hun werk hebben gedaan, wordt geïllustreerd door drie opnames van hetzelfde beeld voor en na behandeling (afb. 8, 9 en 10). Ze tonen hoe een licht geschuurd en gefrijnd steenoppervlak met een fraai patina is verminkt. De zachte huid is volkomen verdwenen; ervoor in de plaats is een ruw en pokdalig oppervlak gekomen dat de hoge kwaliteit van het middeleeuwse beeldhouwwerk teniet heeft gedaan. Dat de complexon-pasta, waarvan werd aangenomen dat deze niet schadelijk zou zijn, wel degelijk boosdoener was, bewijzen enkele monsters die hiervan werden onderzocht. De gedroogde pasta toonde aan de binnenzijde een gelig korrelige laag van fijne steendeeltjes. Na analyse bleken deze onomstotelijk afkomstig te zijn van het beeldhouwwerk.¹⁴ Ten slotte werd, op last van de restauratie-architect, besloten om het originele gotische hek dat om het monument staat niet zwart - zoals historisch juist - maar lichtblauw te schilderen vanwege het 'optische effect'.

De klankbordcommissie kwam na evaluatie van de 'restauratie' van het praalgraf van Engelbrecht I tot de conclusie dat de restauratie van grafmonumenten met zoveel en zo gedetailleerd beeldhouwwerk om een heel andere, veel genuanceerder aanpak vraagt. Daarom werd besloten de rest van de monumenten - vanwege hun unieke, maagdelijke staat - vooralsnog ongemoeid te laten en alleen zorgvuldig te onderzoeken en door 'monitoring' te laten volgen.¹⁵ Desalniettemin werden naderhand met eenzelfde complexon-pasta ook de epitafen voor Vierling, Van Dendermonde, Van Hulten en een onbekende in de kooromgang behandeld, nota bene met als argument het bewerkstelligen van een grotere onderlinge visuele samenhang: "In eerste instantie is de reiniging beperkt tot droogborstelen, afzuigen en het vastzetten van restanten van polychromie. Na deze oppervlakkige bewerking werd de schade als gevolg van de aanwezige ankers zichtbaar. Vervolgens is na uitvoerig overleg besloten, ook om de eenheid van de serie te versterken, tot reiniging met Complexon".¹⁶

Afb. 8. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, detail: gelaat Maria van Loon vóór restauratie (foto RDMZ/RCE 1995)

Afb. 9. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, gelaat Maria van Loon na behandeling met complexon-pasta (foto RDMZ/RCE 1995)

Het epitaaf voor Dirk van Assendelft en Adriana van Nassau

Tijdens de eerder genoemde restauratie van het praalgraf voor Engelbrecht II in 1951-1952 door Bom werd 'en passant' ook gewerkt aan het Assendelft-epitaaf (afb. 11), al is onduidelijk wat er precies is gebeurd. Foto's maken duidelijk dat er steigers zijn gebouwd en dat bijvoorbeeld de ontbrekende wang van de tweede etage werd bijgeplaatst. Er zijn bovendien aanwijzingen dat de bovenste geleding werd gedemonteerd om roestende doken te verwijderen. Verder betrof het werk voornamelijk een opfrisbeurt. Veel ingrijpender was de restauratie van dit monument die zich voltrok tijdens de jongste restauratiecampagne in de periode 2000-2001, nog steeds onder verantwoordelijkheid van Van Stigt. Bij deze operatie werd het Assendelft-monument grotendeels uit elkaar gehaald; onduidelijk is evenwel - door het ontbreken van voldoende documentatie - wat precies is gebeurd en zelfs wat de aanleiding voor deze actie was.¹⁷ In ieder geval is evident dat werd gekozen voor het herstel van ontbrekende delen in de architecturale vorm van het monument, waardoor de hoofdstructuur aan helderheid zou winnen. Een dergelijk streven is, op zijn zachtst gezegd, ouderwets omdat naar moderne restauratie-inzichten in het algemeen de historische sporen in een monument worden gerespecteerd. Zoals gezegd, de klankbordgroep, die Van Stigt en zijn team van advies diende ten aanzien van de restauratie van de grafmonumenten, had in 1996, na het maltraiteren van het praalgraf voor Engelbrecht I, uitdrukkelijk en unaniem geadviseerd om niet tot demontage of andere ingrepen over te gaan maar om alle resterende

monumenten te 'monitoren'. Waarom dit advies in de wind werd geslagen is onbekend.

Het grafmonument voor Frederik van Renesse

De eerste plannen voor restauratie van het Van Renesse-monument (afb. 12) stammen uit 1905.¹⁸ De notulen van de kerkvoogdij maken melding van het feit dat contact werd gezocht met de graaf Van Renesse-Breidbach, in hoop hem te interesseren voor het dragen van de restauratiekosten. Vermoedelijk lag het initiatief tot deze restauratieplannen bij architect Pierre Cuypers, want in 1906 leverde hij een tekening met een begroting van fl. 4445,-.¹⁹ Pas na een bezoek aan de kerk in 1910 verklaarde de graaf Van Renesse-Breidbach zich bereid om bij te dragen in de herstellkosten. In tweede instantie kwam hij hierop terug, vermoedelijk vanwege de hoogte van Cuypers' begroting. In de archieven komt de kwestie na 1910 dan ook niet meer aan de orde.

Anno 2002, in het kader van de jongste restauratie van de kerk, werd besloten om wel tot restauratie van dit bijzonder gave renaissance-monument over te gaan, dat weliswaar duidelijk sporen van iconoclasme uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw draagt maar verder vrijwel onaangetast was. Nu werd gelukkig lering getrokken uit het eerdere Bredase echech en werd alle expertise die de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg in huis had bij het project ingezet. Blijkbaar was ook in de burelen in Zeist het besef doorgedrongen dat een actievere en vooral meer deskundige betrokkenheid in Breda noodzakelijk was, om herhaling van mislukkingen te voorkomen.

Afb. 10. Grafmonument voor Engelbrecht I en Johanna van Polanen en hun zoon Jan IV van Nassau en Maria van Loon, gelaat Maria van Loon na bijwerken (foto RDMZ/RCE 1995)

Aanleiding tot de restauratie was, net als bij de twee eerdere monumenten, de aanwezigheid van ijzeren doken die “door de met zekerheid te voorspellen roestvorming een soort ‘tijdbom’ in het monument” vormden.²⁰ Zonder hier het gevaar van roestende doken te willen bagatelliseren is dit een wat curieuze constatering, omdat elders in het monument het ijzer niet werd verwijderd (“een zeker gecalculeerd risico”). Overigens bleek bij de ontmanteling dat de beslissing tot verwijdering van de doken een juiste was: de albasten putti in de zwikken waren nog net niet kapot gedrukt door het uitdijende roest.²¹ De demontage leverde ook talrijke aanwijzingen op over de complexe samenstelling van het monument, dat is opgebouwd uit hardsteen, Avesnes-steen en albast. Hoewel het omstreeks 1538 als één conceptuele eenheid werd ontworpen, waren bij de uitvoering duidelijk verschillende partijen betrokken zonder goede onderlinge coördinatie. Daardoor ontstond een aantal discrepanties in het monument, die nu voor het eerst goed konden worden onderzocht en geïnterpreteerd. De restauratie bood bovendien gelegenheid tot onderzoek naar de polychromie en resten van vergulding. Deze kleurige afwerking is uiteindelijk door een gespecialiseerde restaurator gerestaureerd en geconserveerd.²²

Al met al werd dit grafmonument op een voorbeeldige wijze behandeld, iets waarvan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg niet zonder trots melding maakte. In de publicatie die een jaar na de voltooiing van het werk verscheen heet het zelfs: “een modelrestauratie die tot voorbeeld kan dienen voor toekomstige restauraties elders in den lande”.²³ De ronkerigheid van deze uitspraak gaat echter voorbij aan het feit dat kennelijk eerst een paar kalveren moest verdrinken voordat

Afb. 11. Epitaaf voor Dirk van Assendelft en Adriana van Nassau (foto G. de Hoog, RDMZ 1907)

die modelrestauratie kon worden georganiseerd. Evenmin werd gewag gemaakt van het feit dat enkele jaren eerder al een andere modelrestauratie van een praalgraf had plaatsgevonden, zij het onder auspiciën van de Rijksgebouwendienst: het praalgraf voor Willem van Oranje in Delft.²⁴ De publicatie lijkt daarom niet alleen bedoeld ter verantwoording van een geslaagd project, maar vooral ook om het eigen straatje schoon te vegen.

Slot

Terugblikkend valt op hoezeer in de loop der eeuwen de restauratie-inzichten zijn veranderd. Koos men in 1828 nog voor bescheiden aanvulling en aanheling (weliswaar in een afwijkend materiaal zoals marmer), in 1860 werd gestreefd naar een historiserende reconstructie die deels zelfs ondergeschikt werd gemaakt aan de ideologisch-religieuze opvattingen van de restauratoren en hun adviseur. Terughoudender en vooral gericht op herstel van de danig verzwakte constructie, zonder de authenticiteit veel geweld aan te doen, was de achterliggende gedachte bij de restauratie van 1951. Het vervangen van onderdelen vond primair plaats binnen deze restauratiefilosofie. De meer recente activiteiten lijken vooral gemoti-

Afb. 12. Grafmonument voor Frederik van Renesse en Anna van Hamel (foto RDMZ naar glasnegatief begin 20e eeuw)

veerd door een behoefte aan het wegpoetsen van beschadigingen en door een sterke angst voor roestende doken. Die angst leek echter als vrijbrief te worden gebruikt voor ingrepen in de (historisch gegroeide) authenticiteit van monumenten, die volgens de moderne restauratie-ethiek slechts bij hoge uitzondering en na zorgvuldig vooronderzoek acceptabel zijn. De restauratie van sculpturale ensembles werd te veel beschouwd als secundair onderdeel van het architecturaal herstel, terwijl juist bij dergelijke hoogwaardige en belangrijke voorbeelden van beeldhouwkunst maatwerk een geïsoleerde tailor-made aanpak door specialisten een absoluut vereiste is. Er past hier juist een zeer zorgvuldig en terughoudend beleid van conservering (en bij voorkeur geen restauratie) volgens methodes die in de museale wereld al lang gemeengoed zijn. Omdat ontmanteling als methode in de bouwrestauratiewereld echter volstrekt gebruikelijk en geaccepteerd is, bestaat er vaak veel minder schroom om ook tot zo'n rigoureuze ingreep over te gaan bij kwetsbare en verfijnde sculpturale ensembles.

De zeldzaam pure staat van de meeste Bredase monumenten schept grote verplichtingen voor de bewaarders van de kerk. De beschadigingen door beeldenstormers in de zestiende en door patriotten in de late achttiende eeuw verlenen de Breda-

se monumenten een extra historische dimensie, naast de hoge artistieke en kunsthistorische kwaliteiten van dit funerair ensemble. Vrijwel nergens kan men zo duidelijk zien hoe systematisch het iconoclasmie in de Nederlanden huis hield. Elke ingreep in deze grafmonumenten is er daarom eigenlijk al een te veel. Helaas kan de restauratiedrift en polijstzucht, die in Nederland nog steeds domineert ook hier maar lastig in toom worden gehouden. Dat vergt een mentaliteitsverandering, maar die is moeilijk te bewerkstelligen: opdrachtgevers ervaren beschadigingen en slijtagesporen als storend; restauratoren hebben bovendien een zeker professioneel belang bij verval - net als artsen bij ziektes, al wordt dat uiteraard zelden hardop gezegd. Het recente besluit om de totaal verminkte bronzen Denker van Rodin uit het Singer Museum toch te willen restaureren illustreert dat bij uitstek,²⁵ en eenzelfde streven naar een gave(re) huid en een 'spic and span' uiterlijk speelt ook mee bij de voorstellen tot het cosmetisch herstel van de gevels van het Paleis op de Dam. Waarom mogen kunstwerken niet worden gerespecteerd en geconserveerd in de staat waarin ze door de geschiedenis aan ons zijn overgeleverd?

Noten

- * Dit artikel is een bewerking en actualisering van een deel van mijn verspreide bijdrages aan de publicatie G.W.C. van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda, De Nederlandse monumenten voor geschiedenis en kunst*, Zeist & Zwolle 2003.
- ¹ Ton Damen, 'Lastige man gepasseerd bij paleis', *Het Parool*, 12 december 2009, 23.
- ² Voor het monument in Delft zie Nicole Ex & Frits Scholten, *De prins en De Keyser, restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje*, Bussum 2001, 72-86; de stukken over Breda bevinden zich in Den Haag, Nationaal Archief (NA), Archief Staatssecretarie, nr. 2.02.01, inv.nr. 2620 en NA, Archief Binnenlandse Zaken, nr. 2.04.01. (periode 1824-1848); voorts in Den Bosch, RNB, Archief provincie, nr. 095.01, inv.nr. 2089, 2091, 2093, 2099, 2111 en 2129, en RNB, Archief Rijkswaterstaat, nr. 83.04, inv.nrs. 837, 838, 356 en 839.
- ³ Over Van Geel zie o.a. Willem Bergé, 'Jean-Louis van Geel', in: *Heimwee naar de klassieken. De beelden van Mathieu Kessels en tijdgenoten 1815-1840*, Zwolle 1994, 112-118 (cat. tent. Noordbrabant Museum 's-Hertogenbosch).
- ⁴ Ook in de beknopte *Beschrijving der grafombe of het mausoleum van Graaf Engelbrecht van Nassau in de Groote Kerk te Breda* (1821), uitgegeven in het Nederlands, Engels en Frans ten behoeve van binnen- en buitenlandse bezoekers van de kerk, wordt gesteld dat het monument is vervaardigd "door den vermaarden Kunstenaar en Beeldhouwer Michiel Angelo Buonarota" (Gemeente-Archief Breda, Afd. IV-3, inv.nr. 39).
- ⁵ J.A.L. Bom, 'De restauratie van het grafmonument voor Engelbrecht II van Nassau te Breda', *Bulletin KNOB* 1958, 215-236. De restauratie kan voorbeeldig worden genoemd naar de toenmalige maatstaven: er werd uitvoerig vooronderzoek gedaan, waarbij de

- modernste middelen werden ingezet (zoals Röntgen-meting), rest-materiaal werd bewaard, de restauratie is goed gedocumenteerd met foto's en in de vorm van het bovengenoemde artikel. Naar de huidige inzichten is het vervangen van onderdelen een minder vanzelfsprekende keuze.
- ⁶ Zie voor een uitvoerig relaas over deze restauratie V. Paquay, 'Dynastiek zelfbewustzijn in steen. Herdatering en situering van het Nassau-grafreliëf in de Grote Kerk te Breda', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, 40(1987), 1-43.
- ⁷ Voor Royer zie: G. van den Hout & E. Langendijk, *Louis Royer 1793-1868, een Vlaams beeldhouwer in Amsterdam*, Amsterdam 1994.
- ⁸ Paquay 1987, 5.
- ⁹ Paquay 1987, 6.
- ¹⁰ Voor Fierlants zie S.F. Joseph & T. Schwilden, *Edmond Fierlants 1819-1869, Photographies d'art et d'architecture*, Charleroi 1988; de foto's die ten tijde van Paquay's artikel nog zoek waren zijn inmiddels gevonden in het Cuypers archief in het NAI, Rotterdam. Zie G.W.C. van Wezel, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda, De Nederlandse monumenten voor geschiedenis en kunst*, Zeist & Zwolle 2003, 158, afb. 122.
- ¹¹ Zie over Thijm: M. van der Plas, *Vader Thijm, biografie van een koopman-schrijver*, Baarn 1995.
- ¹² Ongetiteld conditierapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nr. MTN 90-90 van 14 graftekens in de Grote Kerk Breda, Zeist 1990 (auteur G. Overeem).
- ¹³ Bij het schoonmaken in 1859 is ook natronloog gebruikt, dat wellicht de bron van het natriumsulfaat is.
- ¹⁴ Analyse werd gedaan door dr. Arie Wallert (Rijksmuseum Amsterdam) met behulp van diffractie en microscopisch onderzoek. Dat een dergelijke schoonmaak ook anders kan illustreert bijvoorbeeld de restauratie van het stenen koorgestoelte in het klooster Ter Apel, waar handmatig werd schoongemaakt met neutrale middelen.
- ¹⁵ Een voorstel hiertoe werd door Pier Terwen, Leiden uitgewerkt.
- ¹⁶ Zie H. Tummers, 'Recente restauratie van enkele andere grafmonumenten in de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda', in : H. Tummers, H. Kurvers, A. Reinstra & H. Tolboom, *Bestendige vergankelijkheid. Het gerestaureerde grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote kerk te Breda*, Zeist 2004, 52-59, spec. 55. Voor het citaat, zie J. van Stigt, *Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk Breda. Restauratie 1991-2007*, Amsterdam(?), 187.
- ¹⁷ De uitvoering was in handen van de firma Maarssen. Er bestaat een summier restauratieverslag van G. Prins in opdracht van de Rijksdienst voor Monumentenzorg. Zie Tummers, 53 en noot 48.
- ¹⁸ De gegevens over dit monument werden ontleend aan het rapport van P.C. van der Heiden, Grote Kerk Breda, *Rapport van het onderzoek naar de onderhoudsgeschiedenis van zeven epitafen en een grafmonument*, Den Haag 1996 (typoscript in bibliotheek RCE).
- ¹⁹ Breda, GA, Afd.III-8, IV suppl. 1974, inv.nrs 2 en 6.
- ²⁰ E. J. Nusselder, 'Inleiding', in: H. Tummers e.a., *Bestendige vergankelijkheid. Het gerestaureerde grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote kerk te Breda*, Zeist 2004, 3-6, spec. 5.
- ²¹ Zie voor de gevolgde werkwijze H. Tolboom, 'Restauratie van het steenwerk aan het Van Renesse-monument', in: H. Tummers e.a., *Bestendige vergankelijkheid. Het gerestaureerde grafmonument voor Frederik van Renesse in de Grote kerk te Breda*, Zeist 2004, 16-24, spec.16-21.
- ²² Zie H. Kurvers, 'Conservering en restauratie van de polychromie op het Van Renesse-monument', in: Tummers e.a., 2004, 37-51.
- ²³ Tummers 2001, 52-75, spec. 53.
- ²⁴ Zie hiervoor Ex & Scholten 2001.
- ²⁵ Zie mijn opinie-bijdrage 'Exposeer de kapotte Rodin en koop een nieuwe', in *NRC Handelsblad* van 16 februari 2009, 7. Zie ook de formulering van Nusselder naar aanleiding van de restauratie van het Renesse-monument, in: Tummers e.a., 2004, 5: "De bijna Gordiaanse probleemstelling die zich hier voor de monumentenzorger aandienende, maakte het restauratiewerk voor de betrokken deskundigen extra uitdagend".